

Tietoisuuden ongelma

■ LEO NÄREAHO

Thomas Nagel: *Mind and Cosmos: Why the Neo-Darwinian Conception of Nature Is Almost Certainly False*. Oxford University Press 2012.

Thomas Nagel on yhdysvaltalainen filosofi, joka on 1970-luvulta lähtien tullut tunnetuksi selkeistä ja oivaltavista filosofisista analyyseista. Hänellä on oma ansionsa siinä, että kysymys tietoisuudesta on viime vuosikymmeninä noussut yhdeksi filosofisen tutkimuksen keskeiseksi kohteeksi. Nykyään puhutaankin tietoisuudentutkimuksesta, joka on poikkitieteinen tutkimusala. Nagel

on korostanut erityisesti kokemukseksellisen, subjektiivisen tietoisuuden palautumattomuutta luonnontieteen kuvaamaan objektiiviseen ja materiaaliseen todellisuuteen.

Uusimmassa kirjassaan Nagel käsittelee jälleen ihmistä ja luontoa koskevia peruskysymyksiä selkeän filosofisella otteella. Nagel kulkee vastavirtaan halutessaan haastaa vallitsevan, materialismiin sitoutuvan luonnontieteellisen käsityksen ihmisestä ja luonnosta. Nagelin lähtökohtana on tietoisuuden ja aivojen (ruumiin) suhdetta koskeva *mind-body*-ongelma, mutta hän väittää, että ongelma laajenee koskemaan luontoa ja koko kosmosta.

Nagel käy lyhyesti läpi materialistisia ratkaisuja tietoisuuden ongelmaan. Aiheesta on käyty ja käydään jatkuvasti laajaa keskustelua eikä kirjoittaja yritäkään kehittää uusia argumentteja. Hän toistaa aiemman kantansa, että materialistisen (fysikalistisen) käsityksen pohjalta ei tietoisuudelle voi löytää todellista paikkaa luonnon systeemissä. Subjektiivinen, kokemuksellinen tietoisuus on maailmaan kuuluva tosiasia, jota ei voi eliminoida eikä redusoida materiaaliin ilmiöihin. Ongelmalla on ahistoriallinen eli konstitutiivinen, mutta myös historiallinen aspekti. Ensimmäinen koskee aivojen (ruumiin) ja tietoisuuden yleistä, rakenteellista suhdetta. Mutta myös jälkimmäinen, historiallinen näkökulma on tärkeä: kuinka luonnon järjestelmä on tuottanut evoluution kuluessa tietoisia olentoja? Nagelin mukaan monistinen materialismi ei pysty antamaan tähän kysymykseen hyväksyttävää vastausta.

Itse asiassa tietoisuuden historiallinen ongelma on seurausta konstitutiivisesta kysymyksestä.

Jos tietoisuuden konstitutiivinen selittäminen ei onnistu materiaalistien prosessien pohjalta, on myös tietoisuuden synnyn selittäminen pelkästään materiaalisilla syillä epäuskottavaa. Vaihtoehdoksi jää puhua ”emergenssistä”, joka Nagelin mukaan ei anna todellista selitystä. Nagel soveltaa päättelyään biologiaan. Sikäli kuin evoluutiobiologia on fysikalistinen teoria, ja fysikalistinen teoria ei voi selittää tietoisuutta, ei evoluutiobiologia siis voi selittää tietoisuutta. Jos taas tietoisuus on evoluution tulos, biologia ei voi olla pelkästään fysikalistinen tiede.

Ehkä hiukan yllättäen Nagel yhdistää elämän synnyn ongelman fysikalistisen biologian kritiikkiinsä. Itse en kuitenkaan näe tässä automaattista yhteyttä tietoisuuden ongelmaan. Voihan materialistisen mielenteorian hylkääväkin ajatella, että elämä – jota hän pitää tietoisuuden kehittymisen ehtona – on syntynyt evolutiivisten satunnaisprosessien seurauksena. Ensimmäisen DNA:n ja solun syntyminen on ehkä epätodennäköistä, mutta kuitenkin empiirisesti mahdollista. Tietoisuuden ongelma taas on ennen kaikkea käsitteellisetämfyysinen, ei empiirinen kysymys.

Nagel huomauttaa, että myös *Intelligent Design*-liikkeen edustajien esittämä, vaikkakin uskonnollisesti motivoitu, evoluutioteorian kritiikki on syytä ottaa vakavasti. Nagelin oma kriittinen kanta ei kuitenkaan perustu uskonnolliseen vakaumukseen tai sen puolustamiseen. Itse asiassa hän torjuu teistisen ratkaisun edellä esitettyihin tietoisuuden ja elämän synnyn ongelmiin. Teismin vaikeutena on, että se edellyttää Jumalan puuttuvan interventionistisesti maailman kehi-

tykseen. Tällöin luonnon selittämisen luonnon systeemistä itsestään käsin ei toteudu. Nagel nimittäin etsii monistista selityspohjaa maailmalle ja sen kehitykselle. Siksi hän hylkää dualistiset ratkaisut.

Nagel ei käsittele kirjassaan ai-noastaan tietoisuuden ongelmaa. Myös normatiivisen järjen (kognition) ja arvojen kehittyminen pelkästään naturalistisen evoluution tuotteena on hänen mukaansa vaikeasti ymmärrettävissä. Ihmisellä on kyky tehdä ero sen suhteen, miltä maailma näyttää (*appearance*) ja mitä maailma todellisuudessa on (*reality*). Ihminen kykenee siis normatiiviseen ajatteluun. Hän voi esimerkiksi todeta, että kaksi ristiriitaista väitettä eivät molemmat voi olla tosia. Normatiivisuus on ihmisellä ilmeisesti yhteydessä kielen syntyyn, mutta toisaalta jo kieli edellyttää normatiivista ajattelua.

Kuinka tällainen ajattelu – normatiivinen järki – on kehittynyt evoluution kuluessa? Me luotamme normatiivisiin päätelmiimme *a priori*, kokemusta edellyttämättä; emme todenna päätelmien pätevyyttä vetoamalla niiden evolutiiviseen arvoon. Evoluutio taas on ennen kaikkea kiinnostunut yksilön ja lajin henkiin jäämisestä, ei siitä, kykeneekö biologinen yksilö totuudenmukaisesti ymmärtämään ulkopuolista todellisuutta.

Arvojen suhteen syntyy Nagelin mukaan samanlaisia ongelmia. Kirjoittaja kannattaa maltillista arvorealismia. Sen mukaan esimerkiksi kivulla ei ole negatiivisen arvo vain seuraustensa (kudonvaurion ja alentuneen biologisen toimintakyvyn) takia. Kipu on itsessään paha asia; tämä arvorealistinen näkökulma jää Nagelin mukaan darwinistisesta näkökulmas-

ta vaille selitystä.

Vaikka Nagel ei kirjassaan systemaattisesti kehittele omaa, materialismille vaihtoehtoista vastausta yllä esiteltyihin ongelmiin, hän antaa viitteitä omista sympatioistaan. Ensiksikin Nagelin mukaan tietoisuus ei ole vain materiaalisen maailman satunnainen lisäke, vaan luonnon perustava aspekti (*basic aspect of nature*). Tällöin yksi vaihtoehtoinen metafyyssinen näkemys on panpsykismi, jolla on pitkät filosofianhistorialliset juuret ja joka on viime vuosina jälleen herättänyt mielenkiintoa analyttisten filosofien keskuudessa. Panpsykismin mukaan kaikilla fysikaalisen maailman elementeillä on myös mentaalinen ulottuvuus. Kirjoittaja tarkastelee panpsykismiä sinänsä positivistisessa valossa, mutta huomauttaa myös sen ongelmista.

Ensisijaisesti Nagel hahmottelee ratkaisua, jonka mukaan luonnon kuvaukseen täytyy sisällyttää jonkinlainen teleologinen periaate. On mahdollista puhua ilman ristiriitaa teleologisista laeista, missään nimessä teleologisuutta ei saa sulkea tieteestä etukäteen pois. Nagelin teleologinen hypoteesi hyväksyy darwinistisen luonnonvalinnan vaikutuksen. Sen lisäksi on kuitenkin oletettava, että erilaiset elämän ja tietoisuuden muodot eivät ole syntyneet vain arvovapaan fysikaalis-kemiallisen prosessin determinoina, vaan luonnossa vaikuttaa myös kosminen pyrkimys (*pre-dispositio*) kohti elämän, tietoisuuden ja arvojen realisoitumista.

Mitä Nagelin ratkaisusta on sanottava? Uskon, että Nagelin lähtökohta on oikea. Materialismi – olipa kyseessä reduktiivinen tai ei-reduktiivinen versio – ei kykene

antamaan ratkaisua erityisesti tietoisuuden ongelmaan. Jos selvästi dualistiset ratkaisut hylätään, jäljelle jää jonkinlainen monistinen kaksoisaspektiteoria, jonka mukaan sekä materiaalisuus että tietoisuus ovat erillisiä, mutta toisistaan erottamattomia, maailman perustavia elementtejä. Nagelin kannattama teleologian olettaminen selittäisi tällöin elämän ja tietoisuuden synnyn, koska teleologisia lakeja pidettäisiin perustavina. Maailmaan yksinkertaisesti sisältyy teleologinen ”dispositio”; tämän pidemmälle menevää vastausta emme voisi saada.

Yksi ongelma tällaisessa näkemyksessä on, voidaanko ajatella teleologista, arvoja toteuttavaa periaatetta ilman intentionaalista olentoa, joka on asettanut nuo arvot ja joka pyrkii niiden realisoitumiseen. Tästä ongelmasta Nagel itsekin huomauttaa. Jos tämä tarkoittaa jonkinlaisen teismen hyväksymistä, on muistettava, että kaikki teismen versiot eivät edellytä Jumalan puuttumista kosmisen tai biologisen maailman kulkuun. On myös huomattava, että teistisen ratkaisun hyväksyminen ei tarkoita sitoutumista minkään uskonnon oppeihin.

Joka tapauksessa filosofisia ongelmia odottaa joka suunnalla valittiinpa mikä perusratkaisu tahansa yllä esiteltyihin kysymyksiin. Filosofisesta materialismista käydään aktiivisesti kriittistä keskustelua muidenkin kuin Nagelin toimesta, mutta Nagel hahmottelee kirjassaan rohkeasti myös positiivista, ei-uskonnollisesti inspiroitua vastausta metafyyssiin perusongelmiin.

Kirjoittaja on uskonnonfilosofian dosentti Helsingin yliopistossa.